

ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΑ

● Του Κωνσταντίνου Ν. Παπαδόπουλου

Πρεσβύτερου-Επικούρου Καθηγητή Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

ατά τη διδασκαλία του μαθήματος της Τελετουργικής επί πολλά χρόνια στην ενιαία Θεολογική Σχολή πρώτα κι έπειτα στο Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών εξετάστηκαν προβλήματα, των οποίων παρουσιάζονται τώρα δύο.

Α) Η γονυκλισία της Πεντηκοστής

Ο εσπερινός της Δευτέρας της Πεντηκοστής

παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα μοναδική: τη γονυκλισία μετά την είσοδο. Η απορία για την ιδιαιτερότητά αυτή επιτείνεται, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι στον βυζαντινό λειτουργικό τύπο η εβδομάδα, που έπεται της Κυριακής της Πεντηκοστής, είναι παρόμοια με τη Διακαινήσιμη: έχει και κατά την Δευτέρα και την Τετάρτη ή και καθημερινά λειτουργία και κατάλυση εις πάντα κατά την Τετάρτη και την Παρασκευή¹. Είναι βέβαια γνωστότατο πως η νηστεία και η γονυκλισία συμβαδίζουν, ενώ δεν συνυπάρχουν ποτέ με τη λειτουργία, η οποία συνοδεύεται πάντοτε από την κατάλυση. Το πρόβλημα

¹ Βλ. *Le Typikon de la grande église*, [OCA, 166], έκδ. Mateos, Roma 1963, τ. 2, 142-144, όπου αναγράφεται τη Δευτέρα μνήμη των αγίων Αποστόλων και την Τετάρτη σύναξη των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ. Τα μοναστικά τυπικά ορίζουν λεπτομερέστερα: «Ιστέον ότι από της πασχαλίας μέχρι των

αγίων πάντων τας δύο μαγειρίας το τε λάχανον και το όσπριον μετά ελαίου εσθίομεν. Χρώμεθα δε και ιχθύων και τυρού και ωού, πίνομεν δε τα άριστα γα» (Dmitrijeuskij 1,234). «Ιστέον ότι έως της Πεντηκοστής ούτε ώρας ψάλλομεν, ουδέ γόνυ κλίνομεν.» (Dmitrijeuskij 1,248 και 229). «Χρη γινώσκων,

επομένως είναι πώς έχει μπει η γονυκλισία σ' αυτόν τον εσπερινό και τί σημαίνει. Του εσπερινού αυτού η αρχαιότερη διάταξη είναι του ασματικού τυπικού. Εκεί βλέπομε ότι:

1. η λειτουργική ημέρα, που αρχίζει, είναι μνήμης των αποστόλων².
2. οι χαρακτηριστικές ευχές της Πεντηκοστής επισυνάπτονται στις συνηθισμένες ευχές των μικρών αντιφώνων μετά την είσοδο³.
3. για τη γονυκλισία κάνουν λόγο οι διακονικές παρακελεύσεις⁴, που εισάγουν τις ευχές, και οι ευχές με υπαινιγμούς⁵.

Ξέρομε από την 6η Οικουμενική Σύνοδο ότι ο καθημερινός εσπερινός, προφανέστατα ασματικός, είχε γονυκλισία μετά την είσοδο⁶. Ο εσπερινός δηλαδή της Δευτέρας της Πεντηκοστής είναι ο συνηθής με τη γονυκλισία κανονικά πλέον, αφού έληξε η περίοδος, που απαγορευόταν. Πράγματι οι αρχαίες διατάξεις ορίζουν να μη γίνεται νηστεία μήτε γονυκλισία κατά τις ημέρες από το Πάσχα μέχρι την Πεντηκοστή. Ο εσπερινός άρα αυτός μας παραπέμπει σ' Εκκλησία, όπου την επομένη της Πεντηκοστής άρχιζε νηστεία, κατά την οποία και η γονυκλισία είναι συμβατή. Από τον μ. Αθανάσιο διδασκόμαστε ότι αυτό ήταν το έθος της Εκκλησίας της Αλεξάνδρειας⁷. Από τις Αποστολι-

κές Διαταγές όμως γνωρίζομε ότι η συνήθεια των Εκκλησιών της Συρίας ήταν η εβδομάδα μετά την Πεντηκοστή να είναι χαρμόσυνη χωρίς καθόλου νηστεία και συνεπώς χωρίς γονυκλισία⁸. Στην Κωνσταντινούπολη άρα επιτελέστηκε η σύνθεση των εθών της Αντιόχειας και της Αλεξάνδρειας: α') διατηρήθηκε ο εορταστικός χαρακτήρας της εβδομάδας μετά την Πεντηκοστή με καθημερινή λειτουργία και την κατάλυση. β') Από τη νηστεία, που τηρούσε η Αλεξάνδρεια, παρέλαβε η Κωνσταντινούπολη μόνον το στοιχείο της γονυκλισίας, το οποίο ενέταξε στον εσπερινό κατά τις ειδικές ευχές, που αναπέμπονται αυτή την ημέρα.

Η λειτουργική αυτή λεπτομέρεια μας διδάσκει ότι στη διαμόρφωση του βυζαντινού λειτουργικού τύπου επέδρασε πολύ η Συρία, όπως είναι γενικά γνωστό, αλλά σε μερικά σημεία, όπως το παραπάνω, και η Αίγυπτος.

Β) Αμοιβαίες επιδράσεις των χειροτονιών επισκόπου και πρεσβυτέρου

Από τη βυζαντινή χειροτονία του πρεσβυτέρου λείπει ένα σημαντικό στοιχείο, που υπάρχει στις αρχαιότερες χειροτονίες, εννοώ την επίθεση

οπέ τη κυριακή της αγίας Πεντηκοστής... Άγομεν δε και την εβδομάδα ταύτην μη ψάλλοντες τας ώρας» (Dmitrijeuskij 1,248). «Χρη γινώσκων, ως ηνίκα αρχώς άγομεν των ωρών, κán τάχα κάμνωμεν, η μεν θεία λειτουργία αρχομένης της τετάρτης ώρας ευλογείται» (Dmitrijeuskij 1,248). Βλέπομε άρα ότι στα μοναστήρια η εβδομάδα μετά την Πεντηκοστή έχει κατάλυση, αρχία από τις ώρες, όπως η πασχαλινή περίοδος, και καθημερινή λειτουργία, όπως η Διακαινήσιμη εβδομάδα. Το ασματικό τυπικό της Αγίας Σοφίας, θεοπίζοντας λειτουργία για την Δευτέρα και την Τετάρτη της εβδομάδας αυτής μαρτυρεί ότι θεωρεί την εβδομάδα πανηγυρική και τις ημέρες αυτές όχι νηστείας.

² Στον ασματικό εσπερινό της Πεντηκοστής, που διέσωσε σιναϊτικό χειρόγραφο (Dmitrijeuskij 2,101) τροπάρια του Κύριε εκέκραξα ορίζονται αποστολικά «Των αποστόλων τον...», «Τους αγραμμάτους...», «Διασπαρέντες...», και στο Δόξα «Άγνοούντα τα...». Ομοίως και άλλος ασματικός εσπερινός για την ίδια γιορτή ως δεύτερο μεγάλο αντίφωνο ορίζει τον ψαλμό 18, που τον ερμήνευσαν οι βυζαντινοί ως προφητεία των αποστόλων, και στο Κύριε εκέκραξα ορίζει τροπάριο «Ο τοις μαθηταίς εξαποστείλας το Άγιόν σου Πνεύμα...» (Dmitrijeuskij 1,890). Για την τυπολογική ερμηνεία του ψαλμού βλ. Baltasar Corderius, *Expositio patrum graecorum in Psalmos*, t.1, Roma 1642, p.346 εξ.

³ Dmitrijeuskij 1,890-892. 2,101. 216. Τον εσπερινό της Πεντηκοστής, όπως διαμορφώθηκε κατόπιν και ισχύει μέχρι σήμερα, βλ. *Goar* 597 εξ.

⁴ *Goar* 597.

⁵ *Goar* 598.

⁶ «... μετά την εν τω σαββάτω εσπερινήν των ιερωμένων προς το θυσιαστήριον είσοδον, κατά το κρατούν έθος, μηδένα γόνυ κλίνειν μέχρι της εφεξής κατά την Κυριακήν επέρας, καθ' ήν μετά την εν τω λυχνικώ είσοδον αύτης τα γόνατα κάμπτοντες ούτω τας ευχάς τω Κυρίω προσάγομεν» (6ης Οικ. Συν., καν.90:Ράλλης-Ποτλής 2,516. Αλιβιζάτος 112). Περισσότερα γράφω στα «Κανονικά και λειτουργικά»: ΕΕΘΣΠΑ τ.29,1994,581εξ. Προσθέτω ότι στα μοναστηριακά τυπικά ορίζονται μετάνοιες κατά τον εσπερινό (Dmitrijeuskij 3,2,13,42,43,97), κατά το απόδειπνο (ό.π.3,15. 16,59), κατά τον όρθρο (ό.π. 3,8,9,43,97), κατά τις ώρες (ό.π.3,4,9,10,11,12,24), κατά τη λειτουργία των προηγουσμένων (ό.π.3,14) και ιδίως κατά τις ακολουθίες της μεγάλης σαρακοστής. Ήταν συνήθεια των αρχαίων μοναχών η γονυκλισία κατά τις ακολουθίες, καθώς διδάσκει ο άγιος Κασσιανός: «Συναγομένων γαρ αυτών επί το αυτό κατά τον καιρόν της συνάξεως ηνίκα τελειωθή η ψαλμός ου παραχρήμα προς γονυκλισίαν ορμώσιν, αλλά πριν ή τα γόνατα κάμψαι προς ολίγον ιστάμενοι και τας χείρας εκτεταμένας έχοντες εύχονται...» ([Αθαν.], *Περί των κανονικών των κοινοβίων διατυπώσεων*: ΒΕΠ 35, 171/13εξ.). Το έργο φέρεται και υπό το όνομα του μ. Αθανάσιου, είναι όμως του Κασσιανού.

⁷ «Τη γαρ εβδομάδι μετά την αγίαν Πεντηκοστήν ο λαός νηστεύσας εξήλθε περί το κοιμητήριον εύξασθαι...» (Αθανάσιος, *De Fuga* 6,4:Opitz, A.W. Bd.2,1.T.,4.Lief., σ. 72/8-9).

⁸ «Μετά ουν το εορτάσαι υμάς την Πεντηκοστήν εορτάσατε μίαν εβδομάδα και μετ' εκείνην νηστεύσατε μίαν» (Αποστ. Διαταγ. 5,20, 14:Funf, v.1, Paderbornae 1905,p.299/5-7 και ΒΕΠ 2,193,6-8). Τα συμπεράσματα, στα οποία οδηγήσαμε

και των χειρών των πρεσβυτέρων συγχρόνως με του επισκόπου⁹. Προστίθεται όμως η παράδοση της «παρακαταθήκης» από τον επίσκοπο στο νεοχειροτόνητο, που δεν την βλέπομε στις πιο παλιές χειροτονίες¹⁰. Μελετώντας πάλι τις αρχαίες πηγές βλέπομε ότι τη χειροτονία του επισκόπου ακολουθούσε η αναφορά, και μάλιστα οι διάκονοι έφερναν τα τίμια δώρα στα χέρια του νεοχειροτόνητου επισκόπου, ο οποίος τελούσε αμέσως την ευχαριστία¹¹. Από την ιστορία επίσης γνωρίζομ' επισκόπους, οι οποίοι είχαν χειροτονηθεί από έναν επίσκοπο, χω-

ρίς ποτέ να θεωρηθεί η χειροτονία αυτή ελλιπής. Στο σημειώμ' αυτό θα επιχειρήσομε να ερμηνεύσομε αυτά τα στοιχεία.

Λοιπόν παραδίνει η ιστορία ότι ο Σιδήριος, επίσκοπος της Παλαιβισκας, χειροτονήθηκε από ένα επίσκοπο, τον Φίλωνα. Μάλιστα ο μ. Αθανάσιος, ο οποίος είχε την κύρια ευθύνη των εκκλησιαστικών ζητημάτων όλης της Αιγύπτου, όχι μόνον δεν διετύπωσε καμμία αμφιβολία ποτέ για το κύρος της χειροτονίας, αλλά και προήγαγε τον Σιδήριο σε μητροπολίτη Πτολεμαΐδος¹². Κατά την ίδια εποχή, όταν ο αρειανισμός εδίωκε την Ορθοδοξία, ο ομολογητής επίσκοπος Αντιόχειας, ο άγιος Ευστάθιος, ενώ ήταν εξόριστος, χειροτόνησε στην Κωνσταντινούπολη μόνος για χάρη των ορθοδόξων επίσκοπο τον κατά τ' άλλα άγνωστο σ' εμάς Ευάγριο¹³. Και στην Αντιόχεια πάλι ο ομολογητής κι εξόριστος για την ορθόδοξη πίστη επίσκοπος της Κάλαρης Λουκίφερ χειροτόνησε τον Παυλίνο χωρίς τη συμμετοχή άλλων επισκόπων¹⁴. Πάντως κατ' αυτή την εποχή μεταβάλλεται και των πρεσβυτέρων η χειροτονία, διότι οι «Αποστολικές Διαταγές» ορίζουν να επιθέτει ο επίσκοπος τα χέρια

είναι κάπως διαφορετικά από του M. Arranz, *Les prieres de la gonyklisia ou de la genuflexion du jour de la Pentecote dans l'ancien Eucologe byzantin*: OCP 48, 1982, 92εξ.

⁹ Για τον βυζαντινό λειτουργικό τύπο βλ. Π.Ν. Τρεμπέλας, *Μικρόν Ευχολόγιον*, τ.1, Αθήναι 1950, σ.202εξ, 228εξ. Οι *Constitutiones Ecclesiae Aegyptiacae*, κείμενο που θεωρήθηκε οικείο προς τη λειτουργική ζωή της κοινότητας του αγίου Ιππόλυτου, γράφουν «*Episcopus presbyterum ordinet; manum suam capiti eius imponat, omnibus presbyteris eum tangentibus*» (Funk, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, v.2, Paderbornae 1905, p.102/29-30). Η «*Διαθήκη του Κυρίου*» γράφει «*Universus coetus sacerdotalis adducant eum, et episcopus manum imponat super caput ipsius, contingentibus et tenentibus eundem presbyteris*» (*Testamentum Domini*, έκδ. Rahmanus, Moguntiae 1899, κεφ.30, σ.69.). Στο ευχολόγιο του Σεραπίωνος στην «χειροθεσία καταστάσεως πρεσβυτέρων» λέγεται: «*Την χείρα εκτεινόμεν, δέσποτα... επί τον άνθρωπον τούτον και δεόμεθά σου...*» (Funk, όπ. π. 188/21-23. και ΒΕΠ 43, 82/19-20). Εδώ πλέον η συμμετοχή των πρεσβυτέρων στη χειροτονία εκφράζεται και από το αεπιληθντικό πρόσωπο.

¹⁰ Κατά το Διονυσιακό σύγγραμμα «*Περί εκκλησιαστικής ιεραρχίας*» τα χαρακτηριστικά της χειροτονίας του πρεσβυτέρου είναι το ότι γονατίζει με τα δύο πόδια ενώπιον της αγίας τράπεζας, ο χειροτονών θέτει επί της κεφαλής του «την ιεραρχικήν δεξιάν», δέχεται την «σταυροειδή σφραγίδα» από τον χειροτονούντα και ασπασμό «παντός ιερατικού παρόντος ανδρός και του τελέσαντος ιεράρχου» (Περί εκκλ. ιεραρχ. V, Π. III: P.G 3, 509 A-D). Δεν είναι άρα γνωστή τον 5-6 αιώνα η παράδοση της παρακαταθήκης στον πρεσβύτερο και η συνεπίθεση των χειρών των πρεσβυτέρων έχει λησμονηθεί.

¹¹ Οι *Constitutiones Ecclesiae Aegyptiacae* γράφουν ότι οι διάκονοι φέρνουν τα τίμια δώρα και ο νεοχειροτόνητος επίσκοπος μαζί μ' όλους τους πρεσβυτέρους θέτει τα χέρια του επάνω στην «προσφορά» και τελεί την ευχαριστία (Funk, όπ.π. 99/10εξ.). Οι *Αποστολικές Διαταγές* ορίζουν για τη χειροτονία επισκόπου: «*Και μετά την προσευχήν εις των επισκόπων αναφερέτω την θυσίαν επί των χειρών του χειροτονηθέντος*» (Αποστ. Διατ. 8,5,9: Funk, όπ.π.1, Paderbornae 1905, p.476/18-19. ΒΕΠ 2, 144/23-25.).

¹² «*Μόνον γαρ φασί δη τον μακάριον Φίλωνα θαροήσαι την του συνιερέως ανάρρησιν... Τούτον ήκοντα μόνον αποδείξαι τε και επί του θρόνου καθίσαι τον μακαρίτην Σιδήριον. Αλλ' ανάγκη γαρ εν καιροίς απαρησιάστοις την ακρίβειαν παραβαίνεσθαι. Διά τούτο τον πάμμεγαν Αθανάσιον συγχωρήσαι τε τω καιρώ και μετ' ου πολύ δειήσαν εν Πτολεμαΐδι τον ενόντα σμικρόν έτι της ορθοδοξίας σπινθήρα θάλπει τε και επί πλέον εξάπει, τον άνδρα τούτον ως μείζοσι πράγμασιν επιτηδειον εκει διαβήναι κελύσαι την μητροπολίτην Εκκλησίαν επιτροπεύσοντα*» (Συνέσιος, Πτολεμ. επιστ. 67: P.G 66, 1416A εξ.).

¹³ «*...Οι αρειανοί... καθιστώσι Δημόφιλον. Καιρού δε νομίσαντες δεδράχθαι οι του ομοουσιου της εαυτών πίστεως Ευάγριον τινα προεβάλοντο και χειροτονηί τούτον Ευστάθιος, ο πάλοι ποτέ επίσκοπος Αντιοχειας γεγονώς...*» (Σωκράτ. Εκκλ. Ιστ. 4, 14: P.G 67, 497B).

¹⁴ Ο Σωκράτης διηγείται ότι ο Λουκίφερ «*επί την Αντιόχειαν χωρήσας ευρίσκει τεταραγμένην την Εκκλησίαν... Ου γαρ μόνον η αρειανή αίρεσις υπό Ευζώτου τυγχάνουσα την Εκκλησίαν εχώριζεν*

...Καταστήσας ουν Παυλίνον επίσκοπον αυτοίς αύθις απεχώρει» (Σωκρ. Εκκλ. Ιστ. 3, 7: P.G 67, 388C εξ.)

του στην κεφαλή του χειροτονουμένου, ενώ θα παρευρίσκονται οι πρεσβύτεροι¹⁵. Ο κανόνας μάλιστα, που απαγορεύει τη χειροτονία επισκόπου για μικρή κόμη, όπου κι ένας πρεσβύτερος αρκεί, δείχνει ότι ήταν πλέον καθεστώς το να είναι μόνος ένας πρεσβύτερος σε μία «παροικία»¹⁶. Το πράγμα είχε καταστεί τόσο αυτονόητο, ώστε οι Αποστολικές Διαταγές κάνουν λόγο για «παροικίες», που ποιμαίνει ο επίσκοπος¹⁷ κι ο Θεοδώρητος Κύρου μιλάει για τις οχτακόσιες «παροικίες» της επισκοπής του, όπου προφανώς θα υπήρχαν ισάριθμοι πρεσβύτεροι (επιστ. 113: P.G 84, 1316D).

Σαφέστερα όμως ο αρχαιότερος Ιωάννης ο άγιος Χρυσόστομος συνιστά σ' όσους «κόμας έχουσι και χωρία»¹⁸ να οικοδομήσουν εκκλησία, «ώστε μηδένα οφθήναι έρημον εκκλησίας χωρίον έχοντα»¹⁹. Μάλιστα συμπληρώνει: «*Ευχαί εκει διηνεκείς διά σε, ύμνοι και συνάξεις διά σε, προσφορά καθ' εκάστην Κυριακήν*»²⁰. Εδώ δηλαδή ο μεγάλος πατέρας διδάσκει ότι ο κάθε γαιοκτήμονας πρέπει στα κτήματά του να χτίσει κι εκκλησία, για να εκκλησιάζονται οι γεωργοί του. Εκεί θα υπηρετεί ιδιαίτερος κλήρος, δηλαδή πρεσβύτερος, διάκονος και κατώτεροι κληρικοί, τους οποίους θα συντηρεί ο γαιοκτήμονας και οι οποίοι θα τελούν την ευχαριστία και τη λοιπή λατρεία²¹. Συμπεραίνομε άρα ότι οι νέες καταστάσεις επέβαλαν μεταβολή της χειροτονίας του πρεσβυτέρου, αφού στην ορισμένη παροικία δεν

θα ήταν δυνατόν να παρευρεθεί όλο το πολυάριθμο σώμα των πρεσβυτέρων, ώστε να λάβει μέρος στη χειροτονία.

Συνάγεται λοιπόν ότι τον πρεσβύτερο χειροτονεί μόνος ο επίσκοπος, ενώ θα παρευρίσκονται ίσως και μερικοί κληρικοί από κοντινές παροικίες, και όταν πρόκειται για ενορία απομακρυσμένη πολύ, μόνον ο επίσκοπος, ο χειροτονούμενος, ο διάκονος του επισκόπου και κατώτεροι κληρικοί. Ο πρεσβύτερος λοιπόν χειροτονείται πλέον μόνον με την επίθεση των χειρών του επισκόπου, διότι αυτό επιβάλλει η διαμόρφωση της ενορίας και η γεωγραφική κατανομή των ενοριών. Αλλά για την αρχαία Εκκλησία ο πρεσβύτερος υπολειπόταν ελάχιστα²² από τον επίσκοπο και η καθιερωτική ευχή της χειροτονίας ήταν όμοια, και μάλιστα στις «*Διατάξεις της αιγυπτιακής Εκκλησίας*» ομοίωτα, μόνον στη μνεία του βαθμού σημειώνοντας διαφορετικά²³. Η εγγύτητα λοιπόν των δύο βαθμών εξηγεί τα πράγματα. Ο χειροτονούμενος πρεσβύτερος, ο οποίος σε μερικές παροικίες υποκατέστησε τον χωρεπίσκοπο, που υπήρχε μέχρι τότε, λαβαίνει από τον επίσκοπο την παρακαταθήκη, όπως παλαιότερα σ' εκείνον παρέδιναν τα τίμια δώρα κατά τη χειροτονία του. Αλλά και κατά το πρότυπο της χειροτονίας των πρεσβυτέρων από μόνο τον επίσκοπο τελέστηκαν χειροτονίες επισκόπων από έναν επίσκοπο, όταν το επέβαλλαν οι ανάγκες. ■

¹⁵ «*Πρεσβύτερον χειροτονών, ω επίσκοπε, την χείρα επί της κεφαλής επιτίθει αυτός του πρεσβυτερίου παρεστώτός σοι και των διακόνων...*» (Αποστ. Διατ. 8, 16, 2 Funk, όπ.π. 522/1-3 και ΒΕΠ 2, 159/37-39)

¹⁶ Η σύνοδος της Λαοδικείας θεοπίζει: «*Ότι ου δει εν ταις κώμαις και εν ταις χώραις καθίστασθαι επισκόπους, αλλά περιουδεντάς... ωσαύτως δε και τους πρεσβυτέρους μηδέν πράττειν άνευ της γνώμης*

του επισκόπου» (Λαοδ., καν. 57: Ράλλης-Ποτλής 3, 222. Αλιβιζάτος, 207), και σαφέστερα η σύνοδος της Σαρδικής: «*...Μη εξείναι δε απλώς καθιστάν επίσκοπον εν κόμη τινί ή βραχεία πόλει ή τινι και εις μόνος πρεσβύτερος επαρκεί*» (Σαρδ., καν. 6: Ράλλης-Ποτλής 3/243. Αλιβιζάτος, 187).

¹⁷ Στις δεήσεις υπέρ των πιστών λεγεται: «*Και υπέρ του επισκόπου ημών Ιακώβου και των παροικιών αυτού δεηθώμεν...*» (Αποστ. Διατ. 8, 10, 7 Funk, όπ.π. 488/22-23, και ΒΕΠ 2, 148/28 εξ.).

¹⁸ Ιωανν. Χρυσόστ., *Εις Πράξ. Αποστ.*, ομιλ. 18: P.G. 60, 146.

¹⁹ Όπ. π. 60, 147.

²⁰ Αυτ.

²¹ «*...Θρέπον διδάσκαλον, θρέπον διάκονον και ιερατικόν σύστημα...*» (όπ.π. 60, 147). Εδώ ονομάζει «*διδάσκαλο*» τον πρεσβύτερο από το κύριο έργο του, το κήρυγμα.

²² Οι διατυπώσεις πατέρων είναι κλασικές: «*ότι ου πολύ το μέσον αυτών (δηλ. των πρεσβυτέρων) και των επισκόπων. Και γαρ και αυτοί διδασκαλίαν εισίν αναδεγεμένοι και προστασίαν της Εκκλησίας, και ά περί των επισκόπων ειπε ταύτα και πρεσβύτεροι αρμόττει. Τη γαρ χειροτονία μόνη υπερβεβήκασι και τούτω μόνω δοκούσι πλεονεκτείν τους πρεσβυτέρους*» (Χρυσόστ., *Εις Αξ. Τημ. Ομιλ. ΙΑξ*: P.G. 62, 553). «*Quid enim facit excepta ordinatione episcopus, quod presbyter non faciat?*» (Ιερών., *epist.* 146: P.L 22, 1194A). «*Nam et apostolus perspicue doceat eosdem esse presbyteros quos episcopos...*» (Ιερών., όπ.π. 1196A.)

²³ «*Et oret super eum secundum eum modum, quem diximus de episcopis*» (Funk, όπ.π. 2, 102/30-31). Και οι κανόνες του Ιππόλ. «*Si autem ordinatur presbyter, omnia cum eo similiter agantur ac cum episcopo, nisi quod cathedrae non insideat. Etiam eadem oratio super eo oretur tota ut super episcopo, cum sola exceptione nominis episcopatus. Episcopus in omnibus rebus aequiparetur presbytero excepto nomine cathedrae et ordinatione, quia potestas ordinandi ipsi non tribuitur*» (H. Achelis, *Die Aeltesten Quellen des orientalischen Kirchenrechts. Erstes Buch. Die Canones Hippolyti*, Leipzig 1891, σ. 61-62).